

L'agricultura pagesa grega, 1821-1961: la transició del domini otomà a la modernitat¹

Alexis Franghiadis

Des de la declaració de la Guerra d'Independència de Grècia, l'any 1821, fins el 1961, quan s'inicià l'èxode rural massiu i l'emigració a la República Federal Alemanya, l'agricultura fou en tot moment el sector principal de l'economia de la Grècia moderna des del punt de vista de l'ocupació, la producció i la quota d'exportacions.^{2,3} Al llarg d'aquests 140 anys, les explotacions agràries pageses i la petita propietat no només no van desaparèixer, sinó que fins i tot es van estendre a regions on havien predominat altres formes de propietat de la terra en el passat.

La principal qüestió que aquí s'estudia és la manera com aquesta agricultura essencialment pagesa va aconseguir alimentar relativament millor una població en continu creixement i superar greus enfonsaments del comerç, llargs períodes de mobilització i guerra, la incorporació de nous territoris i l'arribada massiva de refugiats sense modificar profundament les seves característiques essencials.⁴

1. Aquest treball no es podria haver dut a terme sense l'inestimable suport i valuosos comentaris del catedràtic G. B. Dertilis (EHESS, París), que ha dirigit la meua recerca des que jo era estudiant. També m'han proporcionat materials de gran valor, tant publicats com inèdits, així com comentaris, els catedràtics C. Costis (Universitat d'Atenes), S. Petmezas (Universitat de Creta) i el Dr. G. Kostelenos (KEPE, Atenes). També m'agradaria expressar el meu agraïment a E. Karouzou (Universitat de l'Egeu) i O. Christodoulaki (LSE) pel seu gran ajut i suport.

2. Tot i que es fa referència a les fonts originals, les xifres i estimacions que apareixen al text i a les notes a peu de pàgina es basen en la seva majoria en els meus propis càlculs. Assumeixo tota la responsabilitat de possibles errors.

3. L'any 1961, l'ocupació al sector agrícola encara era un 56 % del total (E. MAKIS dins M. CHOUILARAKIS i altres [1972], p. 207). La contribució de l'agricultura al PIB era del 25 % i encara era igual a la de la indústria, tot i que les exportacions agrícoles suposaven el 90 % del total (MINISTERI DE COORDINACIÓ [1976]).

4. Entre el final de la Guerra de Crimea i el final del període d'entreguerres, les calories d'aliments disponibles per capita van augmentar al voltant d'un 25 %, mentre que la població dins les fronteres originals de 1832 va gairebé triplicar-se (G. B. DERTILIS [2001]).

Per tal de respondre a aquestes preguntes, el període 1821-1961 es divideix en tres subperíodes. El primer subperíode, 1821-1893, s'inicià amb l'establiment, durant la Guerra d'Independència (1821-1828), d'un nou sistema de tinença de la terra que afavoria l'accés dels camperols a la terra. A més, la baixa densitat de població de les planes costaneres fèrtils de la Grècia continental meridional, on el cultiu intensiu de conreus destinats a l'exportació es desenvolupà ben aviat, afavorí les explotacions agràries pageses, que emergiren com a unitat de producció predominant. Aquest subperíode finalitzà amb la crisi del comerç de les panses de Corint, que fins aleshores havia estat el sector capdavanter del desenvolupament agrícola.⁵

Durant el segon subperíode, 1893-1922, el creixement de la competència internacional va canviar l'organització i escala de les finances i el comerç. Aquest canvi va afavorir el capital bancari a costa dels intermediaris comercials i els prestadors. Mentrestant, la posició relativa de les explotacions agràries camperoles es va reforçar encara més gràcies a la seva capacitat de fer front a una reducció en el marge de beneficis. En aquells anys, l'emigració massiva als EUA es convertí en part integrant de l'estratègia familiar dels pagesos. No es buscava únicament la supervivència, sinó també millorar la posició social i econòmica de la família. Aquest subperíode finalitzà amb la dècada bèl·lica de 1912-1922. Durant aquells anys el territori de Grècia es va multiplicar per dos amb la incorporació de les províncies gregues septentrionals, on les condicions socials i econòmiques s'assemblaven a les de la Grècia meridional d'abans de la revolució. L'any 1922, l'irredemptisme grec culminà amb la derrota de l'Àsia Menor, que provocà enormes pèrdues humanes i creà una enorme marea de refugiats que alterà abruptament l'equilibri demogràfic previ de la Grècia continental.

El tercer subperíode, 1922-1961, s'inicià en un entorn de crisi aguda i generalitzada. Durant aquest subperíode es va reorganitzar l'agricultura per mitjà d'una intensa intervenció estatal, que tenia com a objectiu la substitució de les importacions i la plena utilització dels recursos disponibles. Una reforma agrària radical a la dècada de 1920 estengué la petita propietat pagesa a les recentment incorporades províncies septentrionals. El 1932, una greu devaluació de la dracma, consegüent a la crisi financera internacional, reforçà els efectes de les polítiques ja adoptades i conduí a una ràpida recuperació agrícola que va durar fins a finals de la dècada de 1930.⁶ Del 1940 al 1949, la Segona Guerra Mundial i la guerra civil subsegüent van enfonsar per complet la producció i el comerç i van provocar immenses pèrdues humanes. No obstant això, el desenvolupament agrícola

5. Entre 1857 i 1893, les exportacions de panses de Corint van representar, de mitjana, una cinquena part de la producció agrícola i més de la meitat de les exportacions totals (S. D. PETMEZAS [1999a], [1999b]; G. B. DERTILIS [2001]).

6. Sobre els impostos: G. B. DERTILIS [1993b], p. 24, 48, 87-90. Sobre les crisis i recuperacions d'entre guerres: G. B. DERTILIS, C. COSTIS dins CH. H. FEINSTEIN (ed.) [1995], p. 463-464, 467-469.

la de la postguerra va seguir de prop el model que havia emergit al període anterior a la guerra. Els límits d'aquest model es van assolir a finals de la dècada de 1950 i principis de la de 1960. La seva caiguda tingué com a conseqüència inevitable que es dediquessin menys recursos a l'agricultura, alhora que es produïa un procés d'industrialització i creixia el sector terciari. El final del tercer subperíode, doncs, va coincidir amb el final del predomini de l'agricultura en l'economia grega.

Aquest breu text constitueix un esforç per tal d'incorporar els resultats de diverses investigacions recents a un únic model. Sens dubte simplifica en excés la història de l'agricultura durant els primers 140 anys d'existència de l'Estat grec modern, i probablement dóna massa importància a alguns aspectes a costa d'altres, potser igual d'importants. Vull subratllar que diverses de les visions que s'expressen en aquest text són polèmiques i que per avaluar-les cal continuar investigant. El que segueix, doncs, s'ha de llegir com una formulació d'hipòtesis de treball més que com una recapitulació de conclusions.

1821-1893: La formació de l'agricultura camperola grega moderna

El règim de propietat de la terra otomà

En vigílies de la Guerra d'Independència de Grècia (1821-1830), la major part de les terres cultivables, probablement uns dos terços, pertanyia a propietaris otomans. El més important era el soldà. D'acord amb el sistema otomà original, el soldà cedia les seves propietats als seus funcionaris al llarg de la vida d'aquests, a canvi dels seus serveis. Una altra part important van apropiar-se-la els dignitaris otomans locals, en el context de la descentralització del poder estatal durant el segle XVIII i principis del XIX. La resta de la terra, probablement al voltant d'un terç, pertanyia a notables grecs —que també havien aconseguit apropiar-se de zones considerables—, a l'Església grega i a petits propietaris pagesos, sobretot als pobles de les muntanyes.

Els pagesos tenien drets de tinença perpètua sobre les terres del soldà, els qual no podien alienar sinó només llegar. Tant les propietats dels dignitaris otomans com les dels notables grecs acostumaven a estar donades en parceria o arrendament a pagesos en virtut de diversos tipus d'acords.

A finals del segle XVIII i principis del XIX, els camperols van ser sotmesos a uns impostos força durs a més de moltes altres obligacions, entre les quals restriccions a la seva mobilitat. La fragmentació del poder polític a les províncies otomanes va estar acompanyada, a més, per una inseguretat creixent, sobretot a les planes.⁷

7. G. B. DERTILIS [1978], p. 90; també [1983], [1992]; B. MCGOWAN [1981]; E. KAROUZOU [1995], p. 52-55; S. D. PETMEZAS [1990]; D. K. PSYCHOYOS [1994], p. 24-39; M. B. SAKELLARIOU [1939], p. 34-53.

Terra i Revolució

La Guerra d'Independència la va lliurar un exèrcit revolucionari encapçalat per comerciants, notables i caps militars, però constituït en la seva major part per camperols. La participació dels camperols a la Revolució va estar a la base d'un equilibri social que va influir decisivament en el destí de les terres que anteriorment havien estat dels otomans.

Amb l'expulsió dels otomans, les seves extenses propietats van continuar conreant-les els seus antics arrendataris; però els drets de propietat sobre les "Propietats Nacionals", com aleshores se'n deia, van passar, per dret de conquesta, als governs revolucionaris grecs. Aquests van augmentar tant els impostos sobre la terra com els arrendaments, que, no obstant això, s'havien reduït considerablement en comparació amb el període anterior. Per tal d'evitar conflictes socials greus, les administracions revolucionàries es van veure obligades a prohibir la venda de terres anteriorment otomanes durant la guerra, malgrat les seves urgents necessitats financeres.⁸ D'altra banda, malgrat la retòrica revolucionària utilitzada, no van complir cap de les seves promeses de distribuir la terra de manera generalitzada.

A la major part del territori de l'Estat grec modern, i sobretot a les planes deshabitades, on s'ubicaven la majoria de "Propietats Nacionals", qualsevol podia, per tant, sembrar una parcel·la de les "Propietats Nacionals", de major o menor extensió, i fer-ne la collita, si pagava a l'Estat un 15% de la producció bruta com a lloguer. El camperol ni tan sols no s'havia de preocupar del manteniment a llarg termini de la productivitat del sòl, sempre que fos capaç de trobar una altra parcel·la que cultivar l'any següent. Les "Propietats Nacionals", allà on estaven disponibles, oferien als camperols accés a la terra a baix cost.⁹

L'exemple oposat, el d'algunes províncies de la Grècia central que no van ser conquerides per l'exèrcit revolucionari sinó cedides al nou regne per mitjà d'un tractat, subratlla l'impacte de l'equilibri de forces local sobre el model de propietat de la terra establert durant la dècada de 1820. En aquestes províncies, on les guarnicions otomanes no van marxar sinó tardanament, els terratinents otomans van poder vendre els seus drets de propietat a particulars. Aquestes van ser les úniques províncies del regne on la propietat de grans extensions de terres va predominar amb posterioritat a 1832.

Un altre exemple similar va tenir lloc mig segle després, quan Tessàlia es va incorporar a Grècia, també per mitjà d'un tractat. Els terratinents otomans que marxaven van vendre els seus drets, a preus força baixos, a banquers i financers

8. G. B. DERTILIS [1983]; [1993a], p. 87; D. K. PSYCHOYOS [1994], p. 28 i p. 29-30 : cf. E. KAROUZOU [1995], p. 95-96.

9. Vegeu, per exemple, la cita de les memòries del General Makrigiannis, citada per G. SEFERIS [1962], p. 196.

grecs de la diàspora, que d'aquesta manera van acumular propietats molt extenses a la gran plana tessàlica. Hi havia l'expectativa que els nous propietaris invertirien en les terres adquirides, que establirien explotacions agràries capitalistes modernes i que això reduiria el dèficit de cereals del país. L'adquisició de terres per part dels grecs de la diàspora, però, va resultar ser un afer més aviat especulatiu, amb vista a aprofitar l'augment dels preus de la terra.¹⁰ Fins al segle XX, la pantanosa i palúdica plana tessàlica continuà essent conreada, bàsicament, sota el mateix rígid sistema de tinença de la terra del període otomà. Aquest sistema es va mantenir intacte fins la dècada de 1920, quan una profunda reforma agrària va parcel·lar totes les grans propietats.¹¹

La Grècia insular era un cas apart. No hi havia cap propietat otomana extensa i la independència no va provocar cap canvi radical en els models de tinença de la terra locals. En molts casos, les terres van romandre en gran part sota el control de famílies locals riques i poderoses.¹²

Homes i recursos

A més del llegat revolucionari, un factor estructural de gran importància en el reforçament de les explotacions agràries pageses al segle XIX fou la relativa disponibilitat de terres que es podien recuperar per al conreu i l'escassetat de mà d'obra a les planes costaneres, on va tenir lloc principalment el desenvolupament agrícola. Els terratinents no pagesos, fins i tot si desitjaven cultivar les seves terres directament, tenien dificultats per trobar la mà d'obra necessària i sovint s'havien de conformar amb un arrendament modest. En conseqüència, quan les famílies pageses no posseïen prou terres, podien prendre'n en arrendament a preus relativament baixos.¹³

La densitat de població global per unitat d'àrea, tot i que va augmentar considerablement, es va mantenir força baixa al llarg del segle XIX: va passar de 15 habitants per km² l'any 1833 a 37 habitants per km² l'any 1893. La població es repartia de manera desigual entre les diferents regions; ja a principis del període objecte d'estudi, les àrees muntanyoses i les illes tenien una densitat de població força alta en relació amb els recursos disponibles, tot i que les planes costaneres, fèrtils i fàcilment accessibles des de la mar, però pantanoses, palúdiques i sotmeses a pluges torrencials, estaven molt poc poblades.

En establir-se l'Estat grec modern, els camperols començaren a emigrar des de les muntanyes i les illes a les planes, al principi estacionalment i més tard per assentar-s'hi permanentment. A les zones muntanyoses i insulars la població va

10. G. B. DERTILIS [1978], p. 91.

11. S. D. PETMEZAS [1990], p. 600.

12. P. ex., a l'illa ciclada d'Andros aquesta situació s'ha continuat produint fins ben recentment.

13. G. B. DERTILIS dins G. B. DERTILIS (ed.) [1988], p. 12, 29, 34, 37, 205, 206; [1992], p. 273-274, 284-287.

continuar creixent, però menys que la taxa de creixement natural.¹⁴ Els casos de les illes Cíclades i Jòniques, on la densitat de població era molt alta, en són un bon exemple. El seu nombre d'habitants va créixer menys del 0,4 % l'any, mentre que la població de la Grècia continental, que incloïa tant les regions muntanyoses com les planes, va assolir taxes de creixement anuals de l'1,5 % o més. Hi havia una divergència similar entre la Grècia insular i continental pel que fa al creixement de la producció agrícola.

La pressió demogràfica sobre les terres disponibles es va mantenir baixa també gràcies a l'especialització en conreus que implicaven un ús intensiu de la terra. Principalment les panses de Corint, i més endavant també el tabac i altres conreus mediterranis típics com vi, olives i figues, es van desenvolupar molt més ràpidament que la resta del sector agrícola.¹⁵ S'exportaven a països industrialitzats, principalment a la Gran Bretanya i, més endavant, també a França, Alemanya, a altres països d'Europa central i als Estats Units. Des del 1857, quan van començar a estar disponibles dades detallades sobre les exportacions, fins el 1960, van suposar, per terme mitjà, dos terços de les exportacions gregues totals. Aquests conreus exigiren grans esforços de millora del sòl, plantació i cura intensiva abans de madurar. A més, el seu cultiu anual exigia molta més mà d'obra per unitat d'àrea que els cereals.

El cultiu extensiu de cereals va créixer gairebé tant com la població malgrat que no es va introduir cap innovació tècnica important.¹⁶ La producció *per capita* de blat era de 84 kg l'any 1860 i 104 kg el 1887, mentre que la d'altres cereals era 131 kg i 94 kg respectivament. El consum de blat es complementava amb un nombre creixent d'importacions, procedents principalment de Rússia i l'Imperi otomà, finançades amb els guanys obtinguts amb les exportacions. Les importacions aportaven 25 kg de blat més *per capita* a principis de la dècada de 1860 i més de 60 kg a finals de la dècada de 1880 i principis de la de 1890.¹⁷

La ramaderia, que competia amb l'agricultura per les terres de pastura, també va augmentar, però a un ritme molt més lent. Als segles anteriors s'havia beneficiat de la sobreabundància de terres de pastura, a causa del subdesenvolupament de l'agricultura i la baixa densitat de població. Al llarg del segle XIX, fou probablement l'única activitat del sector primari que com a conseqüència de la seva extrema necessitat de grans extensions de terra hagué de fer front a una mancança de terres disponibles.¹⁸

14. El creixement natural anual va tenir com a mitjana un 1,42 % entre 1830 i 1880 (S. D. PETMEZAS dins CHR. CHATZIOSSIF (ed.) [1999], p. 43).

15. Les vinyes i els arbres produïen el 30 % de la producció agrícola total l'any 1860 i el 45 % l'any 1887. En aquesta última data, uns dos terços s'exportaven (S. D. PETMEZAS [1999a], [1999b]).

16. L'agricultura llaurada produïa el 30 % de la producció agrícola total l'any 1860 i el 29 % el 1887 (S. D. PETMEZAS [1999a]).

17. TAULES DEL COMERÇ EXTERIOR DEL REGNE DE GRÈCIA anuals.

18. La cria de bestiar produïa un 36 % de la producció agrícola total l'any 1860 i un 26 % l'any 1887 (S. D. PETMEZAS [1999a]).

La relativa disponibilitat de terres al llarg del segle XIX a la Grècia continental meridional es confirma encara més pel fet que l'extensió de les terres cultivades va continuar creixent durant diverses dècades. Entre 1911, data del primer cens agrícola fiable i un any punta pel que fa a la producció, i 1960, és a dir, just abans de la gran transformació del món rural grec, l'extensió de les terres cultivades a les regions continentals dins les fronteres originals de 1832 va créixer en un 58 %. Dades parcials referents al 1938 confirmen aquesta tendència i mostren que gairebé quatre cinques parts d'aquesta expansió ja s'havien produït abans de la Segona Guerra Mundial.¹⁹ Amb el temps, van acabar produint-se avenços en els mitjans disponibles per a recuperar terres per al conreu, però aquells dels quals ha quedat constància fins el 1960 no eren suficients per explicar un progrés tan important en l'extensió de les terres cultivades. Aquestes xifres indiquen amb claredat que continuament hi havia terres recuperables per al conreu disponibles, com a mínim fins a començaments del segle XX.²⁰

Models de possessió de la terra

La relativa disponibilitat de terres i el conreu extensiu reduïren la demanda de terres de propietat privada i impediren l'èxit dels primers plans de venda de les "Propietats Nacionals", introduïts a la dècada de 1830. Fins l'any 1871, les terres distribuïdes representaven menys del 10 % de l'extensió total de les terres cultivades. Aquests plans donaven prioritat als antics ocupants, però estipulaven el pagament en efectiu dels terminis per a amortitzar la terra. El pagament dels terminis anuals només sortia a compte si alhora es duïen a terme millores considerables de la terra, mentre que qualsevol preu resultava excessiu per a camps que s'havien de recuperar per al conreu o que només es cultivaven un cop cada tres o quatre anys en condicions tecnològiques primitives. Aquests plans pressuposaven una mena de tancament de terres i una transformació radical dels mètodes d'explotació de la terra predominants que implicava la inversió d'una gran quantitat de capital i mà d'obra. Com que només estipulaven el subministrament de l'únic factor de producció que ja existia de manera relativament abundant, és a dir, la terra, no tenien cap possibilitat de provocar per ells mateixos les transformacions desitjades.²¹

En conseqüència, l'èxit dels plans de venda de terres es va limitar a les regions especialitzades en el conreu intensiu per a l'exportació. En aquells moments, el sector de l'exportació era l'únic que podia atraure fàcilment el capital necessari. A més, era l'únic sector que necessitava urgentment terres de propietat privada,

19. CENS AGRÍCOLA [1911], [1938], [1960].

20. Cf. J. G. WILLIAMSON dins S. PAMUK, J. G. WILLIAMSON (ed.) [2000], p. 67; G. FEDERICO, K. H. O'ROURKE, dins S. PAMUK, J. G. WILLIAMSON (ed.) [2000], p. 291.

21. G. B. DERTILIS [1978], p. 89-92; [1983]; també dins G. B. DERTILIS (ed.) [1988], p. 33-38, 44-45, 50-53, 68-69; [1992], *pàssim*.

ja que les millores, permanents i cares, relacionades amb la plantació de vinyes i arbres només es podien dur a terme en unes condicions que asseguressin els drets de propietat.

La llei de 1871 per a la distribució de les "Propietats Nacionals" va resultar ser considerablement més eficaç que les seves predecessores de la dècada de 1830. Entre 1878 i 1911, es van distribuir 250.000 hectàrees de terres nacionals, la qual cosa equival a aproximadament una quarta part de l'extensió total de les terres cultivades que hi havia l'any 1911. El relatiu èxit de la llei de 1871 va ser degut en part al creixement gradual de la densitat de població i als progressos en la comercialització que havien tingut lloc des de 1830. No obstant això, una part considerable de les terres distribuïdes es trobava a les províncies on es cultivaven panses de Corint i en altres zones especialitzades en el conreu intensiu, igual com en el cas dels plans de venda anteriors. A la resta del regne, hi va haver zones de "Propietats Nacionals" que van continuar disponibles i cultivades com anteriorment.²²

S'ha sostingut de manera convincent que, al llarg del segle XIX, les propietats de les famílies de notables d'abans de la revolució van tendir a dissoldre's.²³ Les classes altes rurals es van especialitzar en el préstec de diners, el comerç i el cobrament d'impostos més que no en l'agricultura. No obstant això, a les províncies on l'agricultura estava dirigida a l'exportació, la formació d'explotacions agràries de mida considerable no era infreqüent.²⁴ Sembla ser que allà on el valor de la terra augmentava ràpidament i la possessió d'explotacions agràries reportava beneficis, els més rics del lloc no dubtaven a adquirir terres i establir-hi explotacions agràries o bé dedicar-se a l'especulació. A més, probablement es trobaven en una posició privilegiada per actuar així, ja que, a causa de la seva influència política, podien evadir fàcilment el pagament a Hisenda dels terminis d'amortització.

La dissolució de les antigues propietats de notables i l'adquisició de terres per part de notables en zones escollides, dos processos que es van produir simultàniament, reflecteixen la naturalesa profundament diferent de dos tipus històrics diversos de propietat de la terra. El primer feia referència al control sobre les terres de pobles o "çiftliks" sencers, l'equivalent otomà de la propietat feudal; impedia l'accés dels camperols a la terra i era, doncs, una manera eficaç de sostenir l'excedent que es produïa per mitjà dels arrendaments, impostos i altres formes d'explotació. Aquest era el cas de la possessió de terres, abans de la revolució, per part tant dels dignitaris otomans com dels notables grecs, i va decaure definitivament a la Grècia postrevolucionària. El segon tipus és la propietat de la terra completament privada en el sentit modern, tinguda per obtenir-ne

22. A. FRANGHIADIS dins S. WOOLF (ed.) [1993a], p. 53-75.

23. E. KAROUZOU [1995], p. 91-112, CHR. LIRINTZIS [1991].

24. A. FRANGHIADIS dins S. WOOLF (ed.) [1993a], p. 65-73. S. VERRAROU [1998], p. 29 i pàssim.

beneficis o arrendaments, per tal d'hipotecar-la per demanar préstecs o per vendre-la quan sigui convenient o necessari; en altres paraules: la possessió de la terra com una mercaderia. Aquest era el cas amb les terres en propietat acumulades per les classes altes rurals gregues al llarg del segle XIX, normalment a les regions especialitzades en conreus per a l'exportació.²⁵

Aquest últim cas, el de possessió de la terra per part de les classes altes, va coexistir plenament amb l'accés dels camperols a la propietat de la terra. Al Peloponès, la majoria de vinyars productors de panses de Corint es van constituir per mitjà d'acords de plantació entre terratinents rics i camperols, acords que implicaven una distribució equitativa del vinyar en qüestió entre les dues parts. D'aquesta manera, els camperols adquirien la propietat completa dels vinyars en recompensa pel seu treball i pels serveis prestats al terratinent.

Un exemple il·lustratiu del cas contrari l'ofereixen els contractes emfitèutics que predominaven a les illes Jòniques. Aquests contractes estipulaven que els conreadors camperols conrearien el vinyar tota la vida, a canvi de part de la producció. Implicaven, doncs, múltiples drets sobre la terra i establien una relació permanent, vinculant i complexa entre el terratinent original, el camperol i el vinyar.²⁶

El desenvolupament al Peloponès d'un model de propietat de la terra tant diferent del que predominava a les veïnes illes Jòniques es devia probablement a la relativa disponibilitat de terres a les extenses planes del Peloponès i a la relativa escassetat de mà d'obra. A les illes Jòniques, en canvi, hi havia superpoblació i la terra era escassa i cara. Als terratinents del Peloponès els era avantatjós intercanviar les terres disponibles per l'escassa mà d'obra. Els terratinents jònics, ben al contrari, tenien poderosos motius per estar menys disposats a cedir als camperols ni que fos una petita part de les seves valuosíssimes propietats.

Les xarxes de crèdit i comercials

La colonització de les planes, la millora i recuperació de terres, l'establiment d'explotacions agràries, la construcció de pous, dipòsits d'aigua, habitatges nous i magatzems i la plantació d'arbres i vinyars suposaven inversions a llarg termini i, per tant, una alta demanda de crèdits. Aquests eren necessaris per tal d'alimentar les famílies de pagesos fins que les inversions comencessin a donar fruit i també per pagar els treballadors. També calien crèdits addicionals per al conreu anual, que també estava en expansió.

Al principi del període en estudi, la disponibilitat de capital local era molt limitada. Això es devia al subdesenvolupament de l'economia als segles anteriors,

25. G. B. DERTILIS dins G. B. DERTILIS (ed.) [1988], p. 11, 17-18, 33-35, 63; també [1992], p. 273-276, 280-287.

26. A. FRANGIADIS [1990a], p. 190.

així com als estralls causats per la Guerra d'Independència. Però els comerciants i naviliers grecs, organitzats en xarxes que s'estenien per tota la regió de la Mediterrània, els Balcans i Europa, posseïen actius molt importants i també tenien accés a crèdits dels seus socis europeus.²⁷ El dèficit permanent en la balança del comerç exterior indica, a més, que les importacions de capitals a Grècia sempre han estat molt importants.²⁸

Així doncs, a l'hora de satisfer la necessitat de crèdit el problema no era que hi hagués una mancança absoluta d'oferta, sinó com fer coincidir la demanda de crèdit, que era local i estava dispersa en un gran nombre de regions i poblacions, amb l'oferta més gran, que es concentrava a la capital i als ports més importants. Aquesta situació tingué com a conseqüència la creació d'una xarxa piramidal de distribució de crèdit, organitzada en múltiples nivells jeràrquics que es distingien pel seu àmbit d'acció geogràfic, tipus i mode de funcionament.²⁹

El Banc Nacional de Grècia, que era el principal banc emissor i el principal banquer de l'Estat, altres banquers i les societats comercials gregues i estrangeres controlaven el comerç d'exportació i importació del país. Influen en l'oferta de diners a l'economia i, en ocasions, obtenien grans beneficis mitjançant operacions especulatives amb la moneda nacional.

Per sota d'aquest nivell, hi havia comerciants que posseïen actius de mida mitjana, normalment establerts als ports més grans. Feien d'intermediaris entre les societats comercials d'exportació i diversos petits i mitjans comerciants, situats als centres de producció i consum primaris. Les societats comercials els concedien crèdit, per exemple a un 8% d'interès, a canvi de la promesa que els lliurarien productes per a l'exportació quan arribés el temps de la collita. Al seu torn, els intermediaris tornaven a prestar aquest crèdit, juntament amb fons demanats en préstec directament als bancs i amb fons propis, als comerciants locals, a una taxa d'interès mitjana, de per exemple el 12%. A canvi, els comerciants locals els proporcionaven productes per a l'exportació i probablement també els feien comandes de productes d'importació.

Els petits i mitjans comerciants locals, al seu torn, tornaven a prestar els fons que havien obtingut dels intermediaris als productors pagesos i subministraven al mercat del poble productes nacionals i d'importació, normalment a crèdit. En aquesta operació també comprometien els seus propis fons, així com crèdits obtinguts del sistema bancari. En el cas de préstecs fets a productors pagesos a canvi de la promesa de lliurar productes per a l'exportació, les taxes d'interès oscil·laven entre el 20% i el 24%. Els comerciants locals també garantien préstecs

27. G. B. DERTILIS [1984], p. 30-36; també, dins G. B. DERTILIS (ed.) [1988], p. 12, 18-19, 39, 40, 49-50; G. HARLAFTIS [1996].

28. Cf. H. J. CHENERY, M. SYRQUIN dins H. B. CHENERY i altres [1986], p. 31, 99, 118.

29. G. B. DERTILIS [1978], p. 94; [1980], p. 154; [1983], pàssim; dins G. B. DERTILIS (ed.) [1988], p. 33-69; [1992], p. 277-280; A. FRANGHIADIS [1990a], p. 125-162.

per a cultivar altres conreus, com ara cereals, o per a altres fins. En aquest últim cas, les taxes d'interès excedien el 30% i de vegades fins i tot el 40%.³⁰

La norma bàsica d'aquesta xarxa piramidal era que els nivells superiors respectaven l'àmbit d'actuació dels nivells inferiors; no es va infringir greument fins després de l'inici de la crisi del comerç d'exportació de 1893. Les societats comercials cedien als intermediaris els guanys que podien haver-se quedat per elles si haguessin fet préstecs directament als comerciants dels pobles a un interès del 12% perquè mantenir un contacte personal amb un gran nombre de comerciants locals i tenir gran quantitat de comptes segurament hauria resultat infructuós. A més, les societats comercials podien maximitzar el nombre de productes amb què es comerciava a partir dels seus diners, avançant només part del capital necessari, ja que els intermediaris també comprometien fons propis en aquestes operacions.

Els intermediaris, al seu torn, cedien als comerciants dels pobles els ingressos que es podrien haver quedat per a ells mateixos si haguessin fet préstecs directament als pagesos a taxes d'interès altes perquè mantenir agències capaces d'administrar préstecs i recaptar els productes en multitud de poblacions disperses hauria exigít fortes inversions. Els comerciants dels pobles, a més, posseïen coneixement personalitzat de la capacitat de tornar els préstecs de cada família camperola i podien supervisar de prop el progrés de la feina als camps. Per tant, tenien accés a una informació molt valuosa que ni els intermediaris ni les societats comercials podien obtenir. A més, les garanties pignoratives ofertes pels pagesos als comerciants locals haurien estat d'escassa utilitat a exportadors i grans comerciants establerts a llocs llunyans. Un vinyar de poca extensió o una casa petita no els hauria servit de gaire, tot i que podia ser molt valuosa, per exemple, per al propietari d'una gran explotació agrària veïna que desitgés ampliar les seves propietats.

Sembla, doncs, que l'estructura i funcionament dels mercats de crèdit i del comerç exterior estaven estretament relacionats. El procés de colonització de les planes costaneres meridionals de Grècia, que necessitava l'influx d'una quantitat considerable de capital, no es podria haver dut a terme sense l'expansió de la viticultura per a la producció de panses de Corint, principalment, i d'altres conreus destinats a l'exportació.³¹

30. G. B. DERTILIS [1978], p. 94; [1980], p. 154; DINS G. B. DERTILIS (ED.) [1988], p. 33-69 i ESPECIALMENT 239-240; A. FRANGHIADIS [1990A], p. 134, N. 15.

31. CHR. AGRIANTONI [1986], p. 63; F.BRAUDEL [1972], vol.1, p. 25-102; J. MORILLA CRITZ, A. L. OLNSTEAD, P. M. RHODE DINS S. PAMUK, J. G. WILLIAMSON (ED.) [2000], p. 216.

Avantatges comparatius dels conreus destinats a l'exportació

Des del punt de vista de l'oferta, el que feia competitiu el tabac, les panses de Corint i la resta de conreus mediterranis que més es van desenvolupar durant el període objecte d'estudi fou que el seu cultiu augmentava la productivitat global de les famílies pageses. Això es devia a la distribució relativament homogènia al llarg de l'any de les tasques agrícoles que aquests conreus requerien, ja que presentaven uns períodes de màxima dedicació menys acusats que el conreu de cereals. Una altra causa era que es feia un ús més adequat de les condicions adients del sòl durant la primavera. En conseqüència, les famílies camperoles podien tenir una producció anual més alta i necessitaven menys mà d'obra remunerada per a ajudar-los en els períodes de més feina.

En les condicions aleshores vigents, una família camperola normal podia cultivar amb cereals unes quatre hectàrees, i només si comptava amb el suport estacional de mà d'obra remunerada. Segons estimacions realitzades a partir de preus relatius, els ingressos bruts obtinguts del conreu de quatre hectàrees de blat eren equivalents als obtinguts amb el conreu de menys d'una hectàrea de panses de Corint o tabac. No obstant això, les famílies pageses mitjanes podien cultivar una hectàrea i mitja de panses de Corint, sense l'ajut de mà d'obra remunerada, o el doble si contractava treballadors temporals durant els períodes de conreu que requerien més feina. La capacitat de producció anual d'una família camperola era similar en el cas del tabac: és a dir, molt més elevada que en el cas del conreu de blat.³²

La prioritat atorgada als conreus destinats a l'exportació, però, no va impedir la població rural continuar dedicant-se a ocupacions que podien combinar-se eficaçment amb el conreu de tabac o panses de Corint. Els camperols sempre van deixar la porta oberta a la possibilitat de tornar a produir cereals per a consum propi; aquesta actitud va demostrar ser especialment útil durant les caigudes del comerç d'exportació.

Des del punt de vista de la demanda, tant el tabac com les panses grecs tenien l'important avantatge de posseir característiques diferenciadores respecte de productes substitutius, i per tant s'enfrontaven a una menor competència als mercats internacionals. Gràcies al seu caràcter diferenciatiu, la pansa de Corint grega va ser l'últim producte mediterrani que es va eliminar de les importacions als Estats Units, a la dècada de 1920, després del desenvolupament d'una agricultura de tipus mediterrani a Califòrnia.³³ De manera semblant, les fulles de tabac oriental,

32. A més, el conreu intensiu de tabac es va convertir, per als camperols del nord de Grècia, en l'única manera d'evitar morir-se de fam, a causa de la pressió sobre la quantitat de terra disponible que es va produir amb l'arribada de refugiats el 1922 (E. D. PRONTZAS [1996], p. 192, M. Mazower [1991], p. 117).

33. A. OLIMSTEAD, P. M. RHODE dins J. MORILLA CRITZ i altres (ed.) [1997], p. 445, n. 11 i p. 448; J. MORILLA CRITZ, A. L. OLIMSTEAD, P. M. RHODE dins S. PAMUK, J. G. WILLIAMSON (ed.) [2000], p. 223.

que es cultivaven principalment a la Grècia nord-oriental, eren preferides pel seu sabor únic. Van perdre gradualment els seus mercats després de la Segona Guerra Mundial, no tant per la competència de preus per part d'altres països com pels canvis en els gustos dels consumidors europeus a favor del tabac de Virgínia.

Una conjuntura favorable prolongada

El desenvolupament agrícola assolit a les planes litorals, on els conreus destinats a l'exportació es cultivaven principalment, també va influir profundament en les estructures socials i econòmiques de les regions insulars i muntanyoses adjacents. L'emigració permanent a les planes litorals alleujava la forta pressió demogràfica sobre la limitada disponibilitat de terres a les illes i a les muntanyes. A més, els treballadors temporals que durant els períodes de manca de feina emigraven a les regions on es cultivaven conreus per a l'exportació tornaven a casa els seus guanys, sovint en forma de blat. Això suposava un complement fonamental als minsos ingressos dels seus llocs d'origen. És molt revelador que, quan es va iniciar la gran crisi del comerç de panses de Corint al 1893, que causà una emigració massiva sobretot cap als Estats Units, hi hagués més emigrants que marxaven de "l'àrea de contractació" de mà d'obra estacional que no de les mateixes regions on es cultivaven panses de Corint.³⁴

Un altre efecte indirecte molt important del desenvolupament de les exportacions agrícoles fou que aquestes finançaren les importacions de blat, així com les de productes manufacturats, especialment tèxtils, per al seu consum no només a les regions exportadores sinó també a la resta del país. D'aquesta manera van contribuir a la millora de les condicions de vida generals i van facilitar el contacte dels habitants d'aquest regne agrícola amb les meravelles de la civilització europea. A més, les exportacions agrícoles van contribuir decisivament a l'estabilitat de la dracma.

La conjuntura favorable, amb alguns intervals més aviat breus, va durar fins el 1893. La destrucció dels vinyars francesos per la malaltia de la fil·loxera i la demanda desesperada de matèries primeres per part dels productors de vi francesos va ajudar l'agricultura grega a eludir la llarga depressió internacional de l'últim quart del segle XIX. El mercat francès es va obrir a les panses de Corint i al vi de Grècia entre el 1879 i el 1892 i va provocar una prolongació fortuïta de les tendències positives de les dècades anteriors. Mentrestant, el consum grec es va beneficiar des de la dècada de 1870 de la reducció en els preus internacionals del blat.

La imposició de l'arancel Méline el 1892 tancà el mercat francès i reduí dràsticament la demanda internacional. El 1893 els preus de les panses de Corint van arribar al seu nivell més baix de tots els temps. Això va portar a una greu crisi

34. A. FRANGHIADIS [1990a], p. 246, n. 76.

financera i econòmica no només les províncies dedicades al conreu de panses de Corint sinó tot el regne i el mateix Estat. Com s'apunta en les pàgines següents, aquesta crisi se superaria relativament aviat, com a mínim pel que fa a les seves conseqüències més punyents. No obstant això, l'època daurada de l'expansió de les panses de Corint s'havia acabat per sempre més.

1893-1922: Crisi, reconstrucció i expansió territorial

La intervenció dels financers

La sobtada reducció de la demanda francesa va revelar de la pitjor manera les febleses cròniques del comerç de panses de Corint, és a dir, la seva orientació exclusiva envers la ràpida rotació del capital avançat i la manca de qualsevol tipus de disposició per a controlar la quantitat exportada i els preus. Fins el 1893, la fragilitat del sistema quedava oculta per l'augment gairebé ininterromput de la demanda. Però tan aviat com la demanda es reduí abruptament, i en no haver-hi res que fes preveure que es reprendrien les condicions anteriors, els preus van caure desproporcionadament i el valor total de les exportacions gregues de panses de Corint va disminuir dràsticament.

La gravetat de les repercussions de la crisi exigia una acció urgent i enèrgica. Mesures com la construcció de magatzems adequats, que haurien estat molt avantatjoses si s'haguessin implementat a temps, ja no es podia esperar que es duguessin a terme per iniciativa de les societats comercials d'exportacions, ja que es trobaven en una situació financera crítica. De fet, les més importants havien fet fallida. En conseqüència, la intervenció directa de l'Estat semblava ser l'única solució.

En contra de la seva tradició liberal, l'Estat grec va intervenir activament. La primera mesura, introduïda el 1895, va ser l'impost de "retenció", que es va convertir en la base de totes les solucions subsegüents al problema de les panses de Corint. Per tal de retirar l'excés de demanda del mercat, entre el 10 % i el 25 % de la producció anual —en funció del seu volum total i de les condicions del mercat— es retenia, s'emmagatzemava a dipòsits estatals i més tard es venia a productors industrials de vi i alcohol. Al 1899, la "retenció" la gestionava el "Banc de les Panses", creat amb capital estatal per tal que concedís crèdits en condicions favorables als conreadors de panses. Al 1903, el Banc de les Panses intentava garantir als conreadors un preu mínim. Aquest repte va resultar ser excessiu per al limitat capital de què disposava i els seus inexperts gestors, que, a més, estaven fortament influïts per consideracions de caire polític.

La fallida del Banc de les Panses va preparar el terreny per a l'establiment, l'any 1905, de la "Societat Privilegiada per a la Protecció i Difusió de la Pansa de Corint", de titularitat privada. Aquesta estava dotada amb importants quantitats de

capital aportades per capitalistes grecs d'origen de la diàspora, organitzats al voltant del Banc d'Atenes i associats amb banquers francesos i britànics. Durant 20 anys, la Societat Privilegiada va exercir el control absolut de la "retenció" per mitjà d'un monopoli autoritzat per la llei. A canvi del privilegi de què gaudia, garantia als conreadors de panses crèdits a baix interès i preus mínims.³⁵

La clau de l'èxit de la Societat Privilegiada era que oferia les panses retengudes a la Companyia de Vins i Licors, un gran grup industrial també propietat del Banc d'Atenes, que les utilitzava per a la producció d'alcohol, vi i altres begudes alcohòliques destinades a l'exportació. La Societat Privilegiada era, doncs, part d'un complex financer i industrial privat més gran que ocupava una posició estratègica tant al sector de les panses com a la indústria de l'alcohol. Per tant, la seva posició li permetia influir en una part important de la vida econòmica del país i exercir una pressió considerable sobre qualsevol govern de Grècia.

L'innovador plantejament del grup d'empreses del Banc d'Atenes es basava en la decisió d'invertir, a llarg termini, una gran quantitat de diners, i de fer front als riscos de les vicissituds de la producció i la inestabilitat del mercat: és a dir, exactament el que les societats comercials, les líders anteriors del sector de les panses de Corint, havien evitat. Naturalment, ara era molt més fàcil córrer aquests riscos, gràcies al debilitament de la posició de tots els altres agents i, sobretot, al fort suport de l'Estat.

Tot i que no es va produir cap millora espectacular, l'impost de "retenció" sí que va servir d'un cert suport als preus de les exportacions. Al període 1894-1895, el preu mitjà havia caigut més del 50 % en comparació amb el nivell del període 1887-1893 i el valor mitjà de les exportacions s'havia reduït a gairebé la meitat. Durant el període 1896-1922, el preu mitjà va remuntar fins a uns dos terços del nivell d'abans de la crisi, i el mateix va succeir amb el valor mitjà de les exportacions. A més, la producció industrial de vi i alcohol fabricat a partir de les panses de la "retenció" va augmentar considerablement. L'augment de les exportacions de vi va contrarestar, per terme mitjà, gairebé el 10 % de les pèrdues de divises estrangeres causades per la reducció en les exportacions de panses. Gran part d'aquests ingressos, naturalment, corresponia al grup d'empreses del Banc d'Atenes. Era el preu que es pagava per la gestió de l'impost de "retenció" i per l'estabilització del sector de les panses de Corint.³⁶

Les repercussions socials

Pel que feia als agricultors pagesos, els preus mínims garantits, a més dels crèdits a baix cost concedits per la Societat Privilegiada, els van permetre de sub-

35. Aquests paràgrafs deuen molt a S. D. PETMEZAS dins J. MORILLA CRITZ i altres (ed.) [1997], p. 545-559.

36. Cf. J. A. LACOMBA dins J. MORILLA CRITZ i altres (ed.) [1997], p. 473-493, el qual demostra que la depressió de finals del segle XIX va ser, per a algunes regions mediterrànies, l'inici d'un llarg declivi econòmic.

sistir i continuar conreant la terra, en unes condicions que eren menys lucratives però més estables que les de períodes anteriors. Aquestes condicions van fer possible l'amortització de les inversions a les grans plantacions de panses de Corint realitzades en els últims anys abans de la crisi.

D'altra banda, a causa de la precària situació del comerç de panses, es van aturar gairebé completament les noves plantacions de vinyars per a la producció de panses, i la mà d'obra que abans treballava en la plantació de nous vinyars es va quedar sense feina. Això podria haver fet canviar dràsticament l'anterior relació entre població activa i recursos, i la mà d'obra podria haver esdevingut més fàcil d'obtenir, si no hagués estat per l'emigració massiva als Estats Units, que es va intensificar immediatament després de la crisi de les panses i agreujà l'escassetat de mà d'obra.

L'emigració transatlàntica dels pagesos grecs no era un èxode desesperat, sinó que s'inscrivía dins una estratègia familiar de defensa i adaptació a les noves circumstàncies. Els qui marxaven no eren necessàriament els camperols més pobres, sinó més aviat els qui podien pagar-se les despeses del viatge i tenien famílies que podien substituir la seva mà d'obra a l'explotació. La família planificava per endavant l'emigració d'un o més dels seus membres i se seguia un itinerari establert acuradament: els qui van marxar després dels pioners sovint anaven a reunir-se amb algun familiar; les dones sovint marxaven després que els homes de la seva família s'assentessin amb èxit al nou entorn.³⁷ Globalment, tot sembla indicar que les explotacions agràries pertanyents a famílies pageses no només van sobreviure a la crisi, sinó que la seva posició econòmica i social relativa es va veure reforçada.³⁸

Les perspectives de futur no eren tan bones per als propietaris no pagesos de vinyars productors de panses. Degut a la caiguda dels preus, els marges de benefici es van reduir i ja no es podia fer front a les despeses en mà d'obra. La posició dels petits comerciants i prestadors, establerts a pobles i ciutats petites, també va empitjorar. Abans de la crisi de les panses, a causa de l'estructura del mercat del capital abans descrita, la possessió d'una quantitat de capital, per petita que fos, era molt rendible, ja que es podia prestar directament als camperols agricultors en condicions avantatjoses. Després de 1893, els marges de benefici de les operacions de préstec van minvar, a causa de la reducció de les taxes d'interès. Aquesta reducció tenia diverses causes. La intervenció massiva del complex del Banc d'Atenes va alterar l'estructura dels mercats de diners i de productes i va fer créixer l'oferta de crèdit. L'aturada de la plantació de vinyars de panses va reduir

37. G. B. DERTILIS dins G. B. DERTILIS (ed.) [1988], p. 201-207; A. KITROEFF dins S. WOOLF (ed.) [1993a], p. 241-270.

38. M. T. PÉREZ PICAZO dins J. MORILLA CRITZ i altres (ed.) [1997], p. 417 associa la reducció dels marges de benefici a conseqüència de la Gran Depressió amb un "salt endavant" de les propietats camperoles a la majoria de regions mediterrànies. Vegeu també E. KAROUSOU dins G. CHASTAGNARET (ed.) [2000].

la demanda de crèdits. Els diners que els emigrants enviaven a les seves famílies, sovint productores agràries, van reduir encara més la necessitat de crèdit de les explotacions agràries pageses. Aquests canvis van afectar especialment la petita burgesia semirural, que va començar a emigrar a la capital i probablement també va participar en l'emigració transatlàntica.

La nova funció dels bancs

A partir de 1893, el dipòsit d'estalvis als bancs va començar a créixer; a partir de 1905, aquesta pràctica es va estendre amb una rapidesa notable. Això era un indicatiu clar de la profunda penetració del sistema bancari en les transaccions quotidianes.³⁹ La crisi agrícola fou, probablement, una de les seves causes, ja que els propietaris de quantitats limitades d'actius, que abans els invertien directament en el finançament de la producció agrícola, ara consideraven l'ingrés dels estalvis al banc una alternativa necessària, encara que fos menys lucrativa.

La major penetració del sistema bancari en l'agricultura també es va veure facilitat per la legislació sobre cooperatives introduïda el 1914. Aquestes, a partir d'aleshores, van poder prendre la responsabilitat de tornar els préstecs i supervisar l'ús dels fons avançats. Això va fer en part innecessària la mediació dels prestadors locals. Una mesura concomitant, que apuntava en la mateixa direcció, fou la introducció, el 1919 i el 1920, de legislació sobre pignoracions agrícoles.⁴⁰

La crisi en el comerç del producte d'exportació grec més important va tenir lloc en un context de ferotge competència als mercats internacionals a les dècades de 1890 i 1900. Aquest ambient va afavorir complexes operacions a gran escala que integraven aspectes financers, comercials i industrials. Es van produir canvis profunds dins la xarxa financera jeràrquica que havia actuat a les dècades precedents; van consistir bàsicament en el reforçament de l'imperi del capital financer monopolista, capaç de dur a terme operacions a gran escala, i el deteriorament de la situació dels nivells més baixos de la xarxa, que tenien unes possibilitats molt menors. Els bancs gaudien ara d'una posició molt més forta que els permetia tant atraure dipòsits com utilitzar-los fructíferament en operacions a gran escala, com per exemple l'estabilització del comerç de panses abans descrita.

En aquesta nova situació, Atenes, la capital del país, on hi havia els bancs, els financers, els industrials i el govern, va assumir un paper de major pes. A la inversa, les ciutats de províncies, antics centres del comerç d'exportació, van declinar relativament.⁴¹ La taxa de creixement d'Atenes i el Pireu entre el cens de 1896 i

39. CHR. CHATZIOSSIF dins CHR. CHATZIOSSIF (ed.) [1999], p. 309-349 anomenà aquest període la "Belle Époque" del capital grec. El Banc d'Atenas fou capdavanter en la promoció de comptes a termini fix des de la seva fundació l'any 1893. Vegeu G. B. DERTILIS, C. COSTIS dins CH. H. FEINSTEIN (ed.) [1995], p. 459.

40. C. COSTIS [1987], p. 161, 170.

41. S. D. PETMEZAS dins J. MORILLA CRITZ i altres (ed.) [1997], p. 559.

el de 1907 fou la més espectacular mai registrada, a costa de les àrees rurals i de les ciutats de províncies. De fet, la taxa d'emigració de les ciutats de províncies mai abans no havia estat tan alta i mai no ho ha tornat a ser després.⁴²

L'expansió territorial

La força acumulada per l'economia nacional durant la primera dècada del segle XX va permetre a Grècia finançar un llarg període bèl·lic i aprofitar de manera substancial la caiguda definitiva de l'Imperi otomà que es va produir després de la nacionalista Revolució dels Joves Turcs de 1908. El territori grec es va multiplicar per dos amb la incorporació de les províncies septentrionals de l'Epir, Macedònia i Tràcia.⁴³

Les estructures agrícoles de les noves províncies eren semblants a les de la Grècia meridional prerevolucionària i a les de la Tessàlia contemporània, incorporada el 1881. Extensos pantans, paludisme, baixa densitat de població i ramaderia transhumant, combinada amb agricultura "çiftlik" a les terres baixes.⁴⁴ A més, les noves províncies septentrionals estaven habitades per un mosaic de diferents grups ètnics i religiosos: grecs ortodoxos, eslaus, turcs, valacs, albanesos, musulmans, jueus... en una època d'antagonisme nacionalista generalitzat als Balcans. L'hegemonia de l'element grec i la legitimitat de la sobirania de l'Estat grec no es podien donar per suposades i calia lluitar per elles.

La reforma de la terra era una arma important en la recerca dels propòsits abans esmentats, i ben aviat va ser promesa a la població de les regions acabades d'incorporar. La primera llei que sancionà una reforma radical de la terra la va votar el Parlament d'Atenes el desembre de 1917; no és cap casualitat que es produís tan sols unes setmanes després de la caiguda del Palau d'Hivern a Sant Petersburg. La seva aplicació real començaria uns anys després, quan l'Estat grec s'hagué d'enfrontar a l'enorme repte d'integrar els refugiats de l'Àsia Menor.⁴⁵

42. Les meves estimacions de les taxes de migració es basen en els censos oficials de població i en les taxes d'augment natural de la població referides per S. D. PETMEZAS dins CHR. CHATZIOSSIF (ed.) [1999], p. 43.

43. L'àrea total va passar de 63.212 km² el 1912 a 129.281 km² el 1923.

44. Vegeu també A. O. AKARLI dins S. PAMUK, J. G. WILLIAMSON (ed.) [2000], p. 109-133.

45. El 1922, la desfeta militar causà l'expulsió massiva dels grecs d'Àsia Menor i l'arribada d'un milió i mig de refugiats a Grècia. Poc després tindria lloc la marxa de prop de mig milió de turcs i búlgars, en el context dels intercanvis de població estipulats pels tractats internacionals.

1922-1961: Reorientació i supervivència

La crisi agrícola d'entreguerres

L'expansió territorial i l'intercanvi de població, en l'inestable context internacional del període d'entreguerres, obligà l'Estat grec a enfrontar-se a qüestions molt més complexes i greus que mai anteriorment. Calia crear una nova societat des de zero; calia resoldre la vida i el futur de milions de persones, tant nadius com refugiats, a extenses zones geogràfiques. Part de la solució que es va aplicar fou la reproducció, a la Grècia septentrional, del reeixit —com a mínim políticament— prototipus social de la Grècia meridional, basat en l'agricultura de les famílies pageses i la possessió de petites extensions de terres.

L'intercanvi de població de principis de la dècada de 1920 provocà un augment sobtat de la densitat de població en un 20 %. Alhora, una legislació restrictiva als Estats Units va aturar l'emigració transatlàntica massiva. En conseqüència, les condicions cròniques anteriors de baixa densitat de població i relativa escassetat de mà d'obra es van invertir. A les ciutats, on es van assentar la majoria dels refugiats, la taxa d'atur creixia de manera alarmant. Al camp, les pautes tradicionals d'emigració estacional dels treballadors van desaparèixer com a conseqüència de la disponibilitat de refugiats com a mà d'obra tant a les àrees rurals com a les ciutats petites.⁴⁶

Aquestes dificultats es van afegir a les greus pressions sofertes per la població al període 1912-1922 com a conseqüència de la mobilització militar i la interrupció del comerç internacional. La productivitat dels camps de cereals havia estat minvant des del 1914 i aquesta tendència s'accentuava encara més: una indicació clara de les greus dificultats del món rural durant aquell període turbulent. La tendència negativa en les collites no es va invertir fins principis de la dècada de 1930. Tot i que les regions de recent incorporació eren potencialment més fèrtils que la Grècia meridional, la tendència decreixent de les collites i uns nivells d'urbanització més alts que mai van fer créixer espectacularment les importacions de blat a la dècada de 1920.

En aquells anys difícils, les florents exportacions de tabac van ser un valuós ajut tant per a la balança comercial grega com per als pageses de la Grècia septentrional, entre ells els refugiats que s'hi havien assentat recentment. A la Tessàlia grega i la Macedònia i Tràcia orientals otomanes, el conreu i l'exportació de tabac havien anat en augment des de finals del segle XIX; el tabac havia esdevingut el conreu comercial més important i havia suposat guanys elevats tant per als camperols com per als comerciants. En incorporar-se aquestes últimes regions, el tabac va substituir les panses de Corint com el principal producte d'exportació de Grècia. Entre 1922 i 1940, les exportacions de tabac van suposar gai-

46. C. COSTIS [1987], p. 72-76, 131-135.

rebé el 50 % de les exportacions totals. Molt més tard, al 1963, la xifra encara era del 41 %.

Ja cap a finals de la dècada de 1920, però, l'expansió del tabac va tocar sostre. La demanda va deixar de créixer d'una manera significativa. A partir de 1927, els preus van mostrar una tendència a la baixa i la col·locació de la collita en els mercats internacionals va començar a necessitar el suport de l'Estat. Tot i que les exportacions de tabac van continuar essent molt importants durant molt de temps, aviat es va fer ben palès que no podien proporcionar una solució permanent i segura a la balança del comerç exterior.

El desenvolupament agrícola com a objectiu d'una política

El punt més baix de la crisi agrícola es va assolir durant la Gran Depressió de 1929-1932, que va provocar la caiguda dels preus internacionals dels productes agrícoles, la morositat de la Hisenda pública y la devaluació massiva de la dracma. Però, alhora, els inicis de la dècada de 1930 van suposar el punt de partida d'un període de ràpida recuperació, basat en la posada en pràctica de la política dissenyada després de l'arribada dels refugiats de l'Àsia Menor.⁴⁷

El repte central de la nova política agrícola era reduir el dèficit de cereals, responsable de gairebé la meitat del dèficit comercial total del país. L'existència de terres sense conrear i d'una població agrícola amb alts índexs de desocupació també apuntava en la mateixa direcció. D'altra banda, encara es trigaria diverses dècades a assolir un desenvolupament industrial capaç d'obtenir bons resultats en les exportacions. Si s'hagués intentat, haurien calgut importacions de màquina pesada i primeres matèries i, tanmateix, la indústria no hauria estat capaç de produir suficients excedents de capital per finançar les importacions de blat, com a mínim a curt termini.

L'enèrgica intervenció estatal duta a terme des del 1923 tenia com a objectiu una nova organització de l'agricultura.⁴⁸ Com ja s'ha dit, la reforma de la terra, decretada el 1917, es combinava amb els esforços per assentar els refugiats. Les terres distribuïdes les van obtenir principalment els propietaris turcs que van marxar en el context de l'intercanvi de poblacions, però també els grans terratinents grecs. Representaven aproximadament la meitat del total de terres cultivades a finals de la dècada de 1930 a l'Epir, Tessàlia, Macedònia i Tràcia.⁴⁹

La reforma de la terra es va acompanyar de mesures com ara la promoció de la investigació sobre agricultura, des del 1923, la creació d'organitzacions públiques per a la comercialització de les panses (ASO), el 1925, i del blat (KEPES),

47. M. MAZOWER [1991], pàssim.

48. C. COSTIS [1987], p. 251-255.

49. ANUARI ESTADÍSTIC DE GRÈCIA [1930], p. 162, [1939], p. 438.

el 1927, així com de la posada en marxa de projectes públics a gran escala de dessecament de pantans, regatge i recuperació de terres per al conreu.

No obstant això, la mesura més radical, amb diferència, fou l'establiment del Banc Agrícola de Grècia el 1929, com a institució pública sense ànim de lucre, que va prendre al Banc Nacional de Grècia el control dels crèdits agrícoles i del moviment cooperatiu. Així, els bancs de titularitat privada cedien ara a una institució estatal la part del mercat financer que havien guanyat gradualment, durant els trenta anys anteriors, als prestadors individuals.

En conclusió, sembla que en el difícil període d'entreguerres les estructures establertes anteriorment van esdevenir insostenibles des d'un punt de vista econòmic i polític. En conseqüència, l'oposició per part dels interessos creats, tot i ser ferotge, no va aconseguir bloquejar les reformes i la nova política estatal, generalment, es va dur a la pràctica.⁵⁰

La devaluació de la dracma i la recuperació agrícola

Les noves condicions creades després de la greu devaluació de la dracma de 1932 semblen haver consolidat els efectes de la política dissenyada gradualment a partir de 1922. En un context internacional de mercats problemàtics, aixecament de barreres proteccionistes i encongiment del comerç internacional, mesures de política agrícola que als anys vint havien semblat extremadament radicals, ara es consideraven assenyades i imprescindibles per a la conservació de l'ordre social establert.⁵¹

La devaluació de la dracma va canviar els preus relatius a favor dels béns d'importació, inclòs el blat, i va propiciar la substitució de les importacions. Mentrestant, la propagació de soques de blat millorades va invertir la tendència negativa en la productivitat dels conreus.

Els crèdits concedits a l'agricultura per part del sistema bancari, sobretot del Banc Nacional de Grècia, així com per part de l'estat, en el context de la reforma agrària i dels programes per a l'assentament dels refugiats, s'havien estès considerablement a la dècada de 1920. La creació del Banc Agrícola de Grècia l'any 1929 provocà un altre augment global dels crèdits bancaris a l'agricultura en com a mínim un terç.⁵² A més, el 1932 es van suspendre els deutes privats. Els anys 1933 i 1934, es va rebaixar els deutes que els beneficiaris de la reforma de la terra tenien amb l'Estat. A això seguí una moratòria radical dels deutes camperols l'any 1936. Aquell any, el deute agrícola degut al govern i a diverses entitats del sec-

50. C. COSTIS [1987], p. 276-287, 298.

51. G. B. DERTILIS, C. COSTIS dins CH. H. FEINSTEIN (ed.) [1995], p. 461-469.

52. Els crèdits bancaris agrícoles van multiplicar-se per vuit entre 1919 i 1931, en preus fixos (ANUARI ESTADÍSTIC DE GRÈCIA [1930],[1938]).

tor públic ja representava el 47 % del deute agrícola total. Gairebé la meitat es devia al Banc Agrícola de Grècia.⁵³

Entre principis de la dècada de 1920 i finals de la de 1930, les millors perspectives del cultiu de cereals i altres conreus anuals, com el cotó, juntament amb l'augment de la disponibilitat de crèdits, va multiplicar gairebé per dos l'extensió de terres cultivades a tot el país.⁵⁴ El fet que es cultivessin més terres, així com una productivitat més elevada, va tenir com a resultat unes collites d'un volum sense precedents i va reduir el dèficit crònic de cereals del país.⁵⁵

Mentrestant, les exportacions agrícoles aviat van reprendre els seu nivell d'abans de la depressió, ajudades per acords de compensació bilaterals, sobretot amb Alemanya. En conseqüència, la producció agrícola bruta es va recuperar i la renda per capita nacional mitjana va tornar a assolir, i fins i tot superar lleument, els nivells de la Grècia meridional d'abans de la guerra.

En conclusió: la política agrícola d'entreguerres va aconseguir el seu objectiu principal, és a dir, l'adaptació defensiva de l'agricultura en una conjuntura internacional adversa. Va aconseguir mobilitzar recursos desaprofitats i aprofitar-se de millores de la productivitat de baix cost, com per exemple la introducció de soques de blat millors. Però la productivitat agrícola grega va continuar essent, en comparació amb els nivells internacionals, extremadament baixa. El canvi, en termes relatius, des dels conreus destinats a l'exportació, que es produïen en unes condicions competitives internacionalment, cap als conreus substitutius de les importacions, com ara el blat, que només es podien produir a aquesta escala amb suport estatal, va comprometre l'eficiència de l'economia. No sabem si el camí que es va seguir —molt probablement, l'únic viable en aquells moments— hauria conduït a un desenvolupament encara major, en cas que la Segona Guerra Mundial no hagués interromput abruptament el seu curs. És força probable, però, que qualsevol millora substancial hagués necessitat importants canvis estructurals i fortes inversions en infraestructures, per a la qual cosa haurien calgut fons que no estaven disponibles i que la pròpia economia no podia generar.

53. Els crèdits del Banc Agrícola van avançar més ràpidament a Macedònia i Tràcia, on el 1936 els creditors privats no representaven més del 30 % del deute agrícola total. A la Grècia meridional suposaven el 75 % i la mitjana nacional era del 50 %. (C. COSTIS [1990] taules 37, 41, 48).

54. ANUARI ESTADÍSTIC DE GRÈCIA [1939], p. 438. Aquest augment no estava relacionat amb projectes públics de recuperació de terres per al conreu, que van disminuir a partir de 1932 a causa de la manca de finançament internacional; fins el 1936 havien proporcionat menys del 2 % de l'extensió total de terres cultivades. (M. MAZOWER [1991], p. 199, 240).

55. S. PAMUK observa una tendència similar a Turquia a S. PAMUK, J. G. WILLIAMSON (ed.) [2000], p. 324, 335, 337.

Les estructures d'abans de la guerra ampliades fins al límit

El 1949, després de quatre anys d'ocupació nazi i cinc més de guerra civil, les condicions econòmiques generals eren pitjors que les de finals de la dècada de 1920. El poble grec havia patit enormes pèrdues humanes i materials. Centenars de milers de persones desplaçades, destrucció massiva d'infraestructures, escassetat d'aliments, inflació descontrolada, esfondrament complet dels sistemes monetari i bancari: tot plegat presentava una imatge llòbrega i deixava poques esperances d'una recuperació ràpida.

D'altra banda, la recuperació era imprescindible per raons polítiques, i importava no només al recentment restaurat ordre social i polític grec, sinó també als Estats Units, ja que ara el país feia frontera amb el Teló d'Acer.⁵⁶ Les polítiques adoptades tenien continuïtat amb les del període d'entreguerres: el seu objectiu era la utilització plena dels recursos agrícoles existents més que no potenciar la productivitat. En conseqüència, el desenvolupament agrícola dels anys cinquanta tornava a ser quantitatiu més que no qualitatiu.⁵⁷

Ara els mitjans disponibles eren molt més importants, gràcies a l'ajuda exterior. La infraestructura viària bàsica, crucial tant per als interessos econòmics com per als militars, es va estendre de 15.000 a 32.000 quilòmetres entre 1951 i 1958. Tot i que les carreteres construïdes encara eren rudimentàries, ja que menys de dos terços estaven asfaltades, la xifra de 1958 representa al voltant d'un 80 % de l'extensió total de la xarxa actual.⁵⁸

No obstant això, el nombre de vehicles comercials no s'enlairaria fins després de 1960.⁵⁹ Els tractors es van multiplicar més ràpidament; tot i això, el 1960 el seu nombre encara era insuficient.⁶⁰ D'altra banda, el nombre de cavall, mules, burros i bous va créixer en gairebé un 25 % entre 1951 i 1961.⁶¹ La imatge que sorgeix de les estadístiques és ben clara: al medi rural grec, als anys cinquanta, els desplaçaments, el transport i la llaurada encara es feien principalment amb tracció animal.

Un altre avenç important fou l'eradicació del paludisme per mitjà de la fumigació amb DDT i gràcies a l'acabament dels projectes d'assecatment de pantans iniciats als anys vint.⁶² També va augmentar l'ús de fertilitzants des d'un nivell molt baix abans de la guerra, fins a 20 kg per hectàrea el 1950 i a 40 kg per hec-

56. Cf. C. A. MUNKMAN [1958], p. 54-55.

57. A. FRANGHIADIS dins G. B. DERTILIS, A. FRANGHIADIS [1999], p. 69-71.

58. ANUARI ESTADÍSTIC DE GRÈCIA [diversos anys].

59. El nombre de vehicles per quilòmetre de carreteres va caure d'1,5 el 1952 a aproximadament 1 a finals de la dècada de 1950; una dècada més tard, augmentaria fins gairebé 4 (*op. cit.*).

60. D'un per cada 500 hectàrees de terra cultivada l'any 1952, van passar a un per cada 100 hectàrees l'any 1960 i un per cada 23 hectàrees l'any 1971 (*op. cit.*).

61. A la dècada següent, el seu nombre mostraria una forta caiguda (*op. cit.*).

62. C. A. MUNKMAN [1958], p. 175-176.

tàrea el 1961.⁶³ Els agricultors van rebre ajuda tècnica tant d'institucions governamentals gregues com d'experts estrangers.

Els crèdits a l'agricultura el 1950, en preus fixos, van créixer fins el triple del seu nivell d'abans de la guerra.⁶⁴ A partir del 1953, quan es va produir una estabilització efectiva de la dracma, es va reprendre l'estalvi i el sistema bancari, ara completament sota control estatal, va tornar a poder proporcionar crèdits, el finançament de l'agricultura va augmentar vertiginosament. Fins el 1961, gairebé havia tornat a triplicar-se.⁶⁵ Mentrestant, entre 1953 i 1960, la inversió fixa privada bruta en l'agricultura es va multiplicar gairebé per cinc.⁶⁶

Aquests avenços van provocar un creixement considerable de la productivitat dels conreus: la producció de blat per hectàrea a finals de la dècada de 1940 era comparable a la del període 1933-1939, és a dir, gairebé una tona per hectàrea. A finals de la dècada de 1950, aquesta xifra era un 50 % més alta.⁶⁷ No obstant això, continuava essent molt baixa en comparació amb el nivell internacional. Les collites de blat gregues no van assolir uns nivells competitius internacionalment fins a les últimes dècades del segle XX.

La productivitat per persona ocupada en l'agricultura també va augmentar entre 1951 i 1961 en aproximadament un 60 %. La producció va créixer corresponentment en un 62 %, ja que l'ocupació agrícola, fins el 1961, no va mostrar cap descens en termes absoluts, i de fet va augmentar lleugerament.⁶⁸

La persistència de nivells alts d'ocupació agrícola estava relacionada amb la intensitat del treball requerit pels conreus i la baixa productivitat laboral de la tecnologia aplicada. A més, uns ingressos rurals baixos, comparats amb uns ingressos i expectatives urbans creixents, impulsaven els camperols a intensificar la feina als camps per tal de produir uns guanys suficients.⁶⁹ Després del 1961, l'emigració obriria possibilitats alternatives d'ocupació, i els conreus de baixa productivitat que requerien un treball intens, com l'arròs i algunes plantes industrials, que s'havien desenvolupat de manera notable als anys cinquanta, mostrarien un descens notable.⁷⁰

63. A. MOISIDES [1986], p. 332.

64. La comparació entre els valors d'abans i després de la guerra requereix molta prudència, degut a la hiperinflació al període 1941-1946. No obstant això, el nivell d'exactitud proporcionat pel BANC DE GRÈCIA [1953], p. 27 és suficient per fer una estimació.

65. ANUARI ESTADÍSTIC DE GRÈCIA [diversos anys].

66. MINISTERI DE COORDINACIÓ [1976].

67. ANUARI ESTADÍSTIC DE GRÈCIA [diversos anys].

68. Les estadístiques relatives a l'ocupació agrícola masculina, molt més fiables que les relatives a l'ocupació femenina, mostren un augment del 2,3 % entre 1951 i 1961 (CENS DE POBLACIÓ [1951], [1961]).

69. S'ha calculat que després del 1955 el total de jornals disponibles, calculats a partir dels costums tradicionals respecte al nombre i durada de les jornades laborals, no eren suficients per produir la producció anual (A. A. PEPELASIS [1970]). Podem, doncs, concloure que els camperols treballaven més hores i tenien menys dies de descans del que els costums prescrivien per tal d'assolir aquesta producció.

70. A. MOISIDES [1986], p. 134.

Una altra característica important del desenvolupament agrícola a la dècada de 1950 fou que la combinació de conreus produïts per a ús intern a cada districte es va mantenir força uniforme i no va mostrar cap tendència a l'especialització. No serà fins després de 1961 que apareixerà una forta tendència envers l'especialització de cada districte en funció del seu avantatge comparatiu.⁷¹ Això és una indicació clara que fins la dècada de 1960 gran part de la producció agrícola estava destinada a l'autoconsum o als mercats locals, i que la integració del mercat nacional era reduïda.

L'assentament al medi rural va disminuir entre 1951 i 1961 només en termes relatius. En termes absoluts, la població rural va augmentar lleugerament. Fins i tot a regions muntanyoses desfavorides, la població es va mantenir fins el 1961, sense cap descens important en termes absoluts, als nivells assolits durant el segle XIX.

L'agricultura grega dels anys cinquanta semblava una versió ampliada de la d'abans de la guerra, sense millores qualitatives significatives. El tabac i les panes de Corint continuaven essent els principals productes d'exportació, tot i que la seva demanda internacional no mostrava cap signe d'expansió. Aquesta situació, però, no podia continuar gaire temps. La utilització plena dels recursos existents es feia servir principalment per a la substitució de les importacions agrícoles. Malgrat això, els límits de la substitució de les importacions agrícoles es van assolir aviat, mentre que el creixement dels ingressos i les inversions per a la modernització van fer augmentar, inevitablement, les importacions de maquinària i de productes industrials manufacturats.⁷² Aquestes tendències van generar fortes pressions en la balança comercial. En conseqüència, va quedar ben palès que el potencial de creixement del model d'economia rural establert a la dècada de 1920 estava esgotat.⁷³

La transformació

Tot i que caldrien estudis detallats a nivell microeconòmic per tal de distingir els mecanismes de canvi en el període de postguerra, les dades estadístiques generals aporten múltiples i clars indicadors que la transformació profunda del món rural grec no va començar fins a principis de la dècada de 1960. Aquesta transformació va estar marcada per l'emigració laboral a l'Europa occidental i a les grans ciutats, el ràpid declivi de l'ocupació agrícola i l'assentament rural en

71. *Op. cit.*, p. 125-134, 137-138.

72. Cf. H. B. CHENERY i altres (ed.) [1986].

73. K. VAITSOS, A. GIANNITSIS [1987], p. 19; cf. K. VARVARESSOS [1952] i D. I. HALIKIAS [1963]. S. PAMUK arriba a una conclusió similar, referent a la política turca d'industrialització concebuda a la dècada de 1930 i seguida fins la de 1960, a S. PAMUK, J. G. WILLIAMSON (ed.) [2000], p. 338.

termes relatius i absoluts, la mecanització i especialització de la producció agrícola, el creixement significatiu de la productivitat de la terra i del treball i la integració del mercat nacional.

La naturalesa i forma d'aquesta transformació estava determinada, sens dubte, per la crisi del model agrícola previ. No és casualitat que la taxa d'emigració a l'RFA fos molt elevada a les regions productores de tabac ara en declivi. La transformació també es va veure reforçada de manera important per les millores en les infraestructures realitzades a la dècada de 1950. Per exemple, la construcció de la xarxa de carreteres bàsica era un prerequisit necessari per a la integració del mercat nacional que es va produir a partir de 1960; l'arribada de l'electricitat al camp, promoguda a la dècada de 1950, va ser crucial per a la mecanització del regatge i altres feines agrícoles. Els crèdits agrícoles, que s'havien estès considerablement durant la segona meitat de la dècada de 1950, va ajudar les famílies pageses a millorar la seva capacitat productiva, alhora que els impulsava a buscar feina a alguns dels seus membres a les ciutats o a l'estranger per tal de tornar els deutes acumulats.

No obstant això, el mateix moment de la transformació assenyalava l'extrema importància de l'emigració agrícola massiva a l'RFA, la qual, precisament, va iniciar-se el 1961. Els camperols grecs es van traslladar a les indústries de l'RFA com a "gastarbeiter" en virtut d'un acord bilateral entre els governs dels dos països. El govern de l'RFA va signar aquest acord per tal d'alleujar la greu escassetat de mà d'obra no qualificada que patia la indústria alemanya, en ràpida expansió. Aquesta escassetat es va produir just després de l'aixecament del Mur de Berlín, que va aturar sobtadament l'emigració de l'Europa oriental a l'RFA. L'acord, de fet, es va signar pocs mesos després d'aquest tràgic esdeveniment de la Guerra Freda.⁷⁴

Per als pagesos grecs, l'emigració oferia una feina alternativa i ben pagada i va fer augmentar el cost marginal de la mà d'obra, tant dins de les famílies camperoles com al mercat laboral. D'aquesta manera, va aportar un fort impuls a la mecanització i a les millores de la productivitat laboral en general. A més, els enviaments de diners dels emigrants van facilitar el finançament d'aquestes millores.⁷⁵

Aquests canvis van generar un augment dels ingressos i van ampliar encara més la demanda de serveis i productes industrials. D'altra banda, van alliberar recursos productius de les tasques agrícoles i els van reorientar envers els sectors industrial i terciari grecs. El creixement dels sectors urbans, tant pel que fa a l'ocupació com a la producció, va esdevenir aclaparador. Les exportacions industrials es van convertir aviat en la majoria de les exportacions totals de Grècia.

Cap a finals de la dècada de 1960, era ben clar que un període molt llarg de la història econòmica de la península grega, caracteritzat bàsicament per la preponderància de les activitats agrícoles, havia arribat al seu final. Els 140 anys

74. R. MÜNZ, R. E. ULRICH [1998].

75. Cf. CH. P. KINDLEBERGER [1967], p. 87-107.

transcorreguts entre 1821 i 1961, descrits en aquest article, van constituir l'última part d'aquest període extremadament llarg. La seva característica predominant fou la profunda interacció de l'agricultura pagesa amb el canviant món modern i el seu continu esforç per adaptar-s'hi, que va culminar finalment en el final de l'estil de vida camperol i la transició definitiva a la modernitat.

FONTS

AGRIANTONI, CHR. (1986): *Οαπαρχεαζ τηζ εκβιομηχανιοηζ στην Ελλαδα τον 19η αιωωνα*, Atenes.

BANC DE GRÈCIA, DEPARTAMENT DE RECERCA ECONÒMICA (1953): *Monthly Bulletin*, vol. XVIII, núm. 72, Atenes, desembre.

BRAUDEL, F. (1972): *The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II*, Londres.

HALIKIAS, D. I. (1963): *Οικονομικα αναπτυξιι τηι Ελλαδοι και το ισοζυαγιον πληρωμων*, Atenes.

CHASTAGNARET, G. (ed.) (2000): *Crise espagnole et nouveau siècle en Méditerranée*, Casa de Velázquez – Publications de l'Université de Provence.

CHATZIOSSIF, CHR. (ed.) (1999): *Ιστορια τηι του 20ουα αιωωνα - οι Απαρχεαι 1900-1922*, vol.1, part 1, Atenes.

CHENERY, H. B.; ROBINSON, SH.; SYRQUIN, M. (ed.) (1986): *Industrialization and growth : a comparative study*, Nova York.

CHOULIARAKIS, M.; MAKRI, E.; GRITSOPOULOS, E.; GKEVETSIS, M.; AGHIOPETRITIS, A. (1972): *Στατιστικα Μελεαται 1821-1971*, Atenes.

COSTIS, C. (1987): *Αγροτικα Οικονομια και Γεωργικα Τραπεζα - Οπειι τηι ελληνικαι οικονομιαι στο Μεσοποαλεμο (1919-1928)*, Atenes.

COSTIS, C. (1990): *Économie Rurale et Banque Agraire. Aspects de l'économie de la Grèce pendant l'entre-deux-guerres (1919-1928). Les documents*, Atenes.

DERTLIS, G. B. (1978): "Συαγκριση και σχεασειι τηι ελληνικαι οικονομιαι με την Δυτικα Ευρωαπη, 1860-1910" dins *Bulletin*, núm. 2, Associació d'Estudis Hel·lenístics Moderns, Atenes.

DERTLIS, G. B. (1980): *Το Ζηατημα των Τραπεζων: οικονομικα και πολιτικα διαμααχη στην Ελλαδα του 19ου αιωωνα*, Atenes.

DERTLIS, G. B. (1983): "Hiérarchies sociales, capitaux et retard économique en Grèce, XVIIIe-XXe siècle", 2e *Colloque International d'Histoire Économique*, Atenes, setembre (actes publicades el 1985).

DERTLIS, G. B. (1984): *Ελληνικα Οικονομια και Βιομηχανικη Επαναστοση*, Atenes.

DERTLIS, G. B. (ed.) (1988): *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, París (els resums d'algunes parts

estan publicats en castellà a DERTILIS, G. B. (1990): "Reforma agraria y poder político en Grecia", *Áreas*, núm. 12, Múrcia, p. 15-20.

DERTILIS, G. B. (1992): "Terre, Paysans et Pouvoir Économique (Grèce, XVIIIe-XXe siècle)" dins *Annales E.S.C.*, març-abril, núm. 2, p. 273-291, París (publicat parcialment en castellà dins MORILLA CRITZ, J. (ed.): *California y el Mediterráneo*, Universidad de Alcalá de Henares, 1995).

DERTILIS, G. B. (1993a): "Terre, Paysans et Pouvoir Politique (Grèce, XVIIIe-XXe siècle)" dins *Annales E.S.C.*, gener-febrer, núm. 1, p. 85-107, París (publicat parcialment en castellà dins MORILLA CRITZ, J. (ed.): *California y el Mediterráneo*, Universidad de Alcalá de Henares, 1995).

DERTILIS, G. B. (1993b): *Ατελεσφοροι ης τελεσφοροι. Φοροι και εξουσια στο νεοελληνικο κρατο*, Atenes.

DERTILIS, G. B. (2001) (recerca d'A. Franghiadis): *Οικονομικη Ιστορια τη Ελλάδα. Παραρτημα ποσοτικων και στατιστικων στοιχειων*, dependent de publicació, Atenes.

DERTILIS, G. B., FRANGHIADIS, A. (1999): *20ος Αιωνα. μεγαλοι τραθοις τη ελληνικη οικονομια, Οικονομικη Ταχυδρομο*, edició especial, 23.12.1999, Atenes.

FEINSTEIN, CH. H. (ed.) (1995): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*, Oxford.

FRANGHIADIS, A. (1990a): *Peasant agriculture and export trade: currant viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, tesi doctoral, Institut Universitari Europeu, Florència.

FRANGHIADIS, A. (1990b): "Economía campesina y comercio de exportación. El cultivo de la pasa en el Sur de Grecia, 1830-1893", *Áreas*, núm. 12, p. 21-27.

HARLAFTIS, G. (1996): *A History of Greek-Owned Shipping. The making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*. Londres.

MCGOWAN, B. (1981): *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme.

KAROUZOU, E. (1995): *Cultures maraichères dans la Méditerranée; les transformations de la plaine et de la société argoliques, 1860-1910*, tesi doctoral, Institut Universitari Europeu, Florència.

KINDLEBERGER, CH. P. (1967): *Europe's Postwar Growth*, Cambridge, Massachusetts.

KOSTELENOS, G. C. (1995): *Money and Output in Modern Greece, 1858-1938*, Atenes.

LIRINTZIS, CHR. (1991): *Το τεσλο των «τζακιων». Κοινωνια και πολιτικη στην Αχαια του 19ου αιωνα*, Atenes.

MAZOWER, M. (1991): *Greece and the inter-war economic crisis*, Oxford.

MINISTERI DE COORDINACIÓ, SERVEI DE COMPTES NACIONALS (1976): *National Accounts of Greece 1958-1975* (inclosos els globals bàsics dels anys 1948-1957), Atenes.

MOISIDES, A. (1986): *Αγροτικής Κοινωνία στν Συγχρονή Ελλάςδα. Παραγωγικής και κοινωνικής διασθρωση στην ελληνικής γεωργίας (1950-1980)*, Atenes.

MORILLA CRITZ, J.; GÓMEZ-PANTOJA, J.; CRESSIER, P. (ed.) (1997): *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo*, Madrid.

MUNKMAN, C. A. (1958): *American Aid to Greece*, Nova York.

MÜNZ, R.; ULRICH, R. E. (1998): *Changing patterns of immigration to Germany, 1945-1997*, Berkeley.

PAMUK, S.; WILLIAMSON, J. G. (ed.) (2000): *The Mediterranean Response to Globalization before 1950*, Londres.

PEPELASSI, A. A. (1970): "Labor Shortages in Greek Agriculture: A Further Look" dins *The Journal of Developing Areas*, núm. 5, octubre, p. 17-26. Macomb.

PETMEZAS, S. D. (1990): "Patterns of Protoindustrialisation in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly, c.1650-1960." *The Journal of European Economic History*, vol. 19, núm. 3, hivern 1990, p. 575-603. Roma.

PETMEZAS, S. D. (1999a): *Revising the estimates for the agricultural output of Greece (1833-1939)*, document inèdit.

PETMEZAS, S. D. (1999b): *Agricultural Change and Export Trade in Greece, ca.1830-1914*, document inèdit.

PRONTZAS, E. D. (1996): *Οικονομοκοῖ Προστατευτισμοῖ και Βαλκανικής Συνεργασίας – Τα ανατολικάς καπνας Μεσοποσλεμο*, Tessalònica.

PSYCHOYOS, D. K. (1994): *Το ζήτημα των Εθνικών*, Atenes.

SAKELLARIOU, M. B. (1939): *Η Πελοποσνησοῖ κατας την Δευτεσραν Τουρκοκρατίαςαν (1715-1821)*, Atenes.

SEFERIS, G. (1962), *Δοκιμεσῖ*, 2a edició, Atenes.

VAITSOS, K.; GIANNITSIS, A. (1987): *Τεχνολογικοῖ Μετασχηματισμοῖ και Οικονομικής Ανασπτύξης*, Atenes.

VARVARESSOS, K. (1952): *ςΕκθεσιῖ επίς του οικονομικός προβληματοῖ τηῖ Ελλάςδοῖ*, Atenes.

VERRAROU, S. (1998): *Εμπορευματοικέςῖ καλλιεσργειεῖ και ιδιοκτησιακος καθεστωῖ σπη. Πελοποσνησο το 19ο αιώσνα: η πεπισπτωσπη του Δημιου Κυπαρισσιαῖ (1830-1871)*, tesina de màster inèdita, Universitat de Creta, Departament d'Història i Arqueologia, Rethymno.

WOOLF, S. (ed.) (1993a): *Espaces et Familles dans l'Europe du sud à l'âge moderne*, París.

WOOLF, S. (ed.) (1993b): *The World of the Peasantry*, Anuari del Departament d'Història i Civiltzació, Institut Universitari Europeu, Florència.